

TEREBESSY KÁROLY ÉS A PSZICHOANALÍZIS SZLOVÁKIAI RECEPCIÓJA A NEGYVENES ÉVEKBEN*

Adam Bžoch

A szlovák pszichológia, amely intézményi alapjait csak 1928-ban tudta megteremteni, kezdettől fogva élesen elhatárolódott a pszichoanalízistől és a mélylélektani iskolától, tehát ezeknek az irányzatoknak értelemszerűen nemcsak a terápiás és teoretikus, hanem a kultúrfilozófiai és kultúrkritikai törekvéseitől is. Anton Jurovský (1908–1985), az első szlovák pszichológiaprofesszor 1948-ban írott visszaemlékezésében azt olvashatjuk, hogy a kialakulás stádiumában lévő új hazai tudományágnak „nem volt ideje arra, hogy különféle kimódolt és absztrakt problémákkal foglalkozzon: csakis a mindennapi élet olyan valós, életszerű és aktuális kérdései foglalkoztatták, amelyekre maga az élet követelt megoldást.”¹ Az 1928-as alapítású Pszichotechnikai Intézet gyakorlati feladatok felé orientálódott, ami lényegében annyit jelentett, hogy különböző munkaterületeken dolgozó alkalmazottak számára pszichológiai tesztek állítottak össze és értékelték ki. A Kassai ideggyógyászati klinikán működő úgynevezett Kassai Csoport (J. Stuchlík, Lóránd Sándor, E. Windholz, J. Frank) pszichoanalitikus praxisa, továbbá egyes pozsonyi gyermekgyógyászok arra tett szórványos kísérletei, hogy megfelelő kiképzés nélkül pszichoanalitikus kezelésbe vegyenek betegeket (S. Löwy, J. Tusserer), nem hagytak olyan nyomot sem a szlovák lakosság tudatában, sem a szlovák orvosok és pszichológusok közösségében, hogy a pszichoanalízis szlovákiai jelenlétéről bármiféle képzetük kialakulhatott volna. A szlovák pszichológusok közössége különben is igen kicsi volt akkoriban – 1945-ben csak tíz pszichológus volt Szlovákiában!² –, úgyhogy nemigen lehet csodálkozni azon, hogy nem történt meg a pszichoanalíti-

* A tanulmány német nyelvű változatát a szerző kéziratban bocsátotta rendelkezésünkre.

¹ Jurovský, A.: Dvadsať rokov psychológie na Slovensku. In: *Psychologický zborník*. Turciánsky Svätý Martin, III. évfolyam, 1948, No. 1., p. 11.

² Pardel, T.: *Psychoanalýza včera a dnes*. Pezinok 1995, p. 153

kus, illetve mélylélektani alapvetések feldolgozása, hogy a hiányzó kiképzésről már ne is beszéljünk, hiszen olyan rengeteg tudományszervezési feladat állhatott egy alapító generáció előtt. A pozsonyi egyetemen pszichológiát 1938-ig a filozófia keretein belül oktattak, a Comenius Egyetem filozófiai fakultásán csak 1957-ben alakult meg a Pszichológiai Intézet.³ A szóban forgó pszichoanalitikus kezdeményezések hatása így kezdetben leginkább a magyar orvosértelmiség Szlovákiában az idő előrehaladtával egyre szűkülő körére korlátozódott, úgyhogy Harmat Pál joggal sorolhatja Lóránd Sándor írásait inkább a pszichoanalízis magyar fogadtatásának kontextusába.⁴ A szlovák lakosság szélesebb köreiből a legtartósabb hatása talán még a pszichoanalízis katolikus kritikájának volt, ami a harmincas években Alexander Spesz *nihil obstat* jelzést kapott írásai⁵ révén nyert bebocsátást a templomba, és ezzel a népesség katolikus hányadának a tudatába is (1930-ban a katolikusok a szlovák össz lakosság 71,6%-át tették ki.). Ez a tudományos szempontból messzemenően a korszerű morálteológiai érvelésre támaszkodó kritika emocionális indíttatását tekintve erősen magán viseli az antiszemitizmus, az antifeminizmus és számos más, a „hétköznapi tapasztalatra” és az „egészséges emberismeretre” hivatkozó előítélet nyomait. A pszichoanalízis eszmekincse csak az 1946–1948 közötti rövid időszakban lépett először valódi funkcionális kapcsolatba a szlovák pszichológiával, amikor a nemzeti kultúrintézmény, a *Matica Slovenská* pszichológiai tagozata Turócszentmártonban kiadta a szlovák pszichológia első periodikáját, a *Pszichológiai Évkönyvet (Psychologický sborník)*. Ez az évkönyv szinte minden akkoriban létező lélektani iskolára reflektált, és ennek a pluralitásnak pragmatikus szempontból az volt a jelentősége, hogy serkentette a köztük zajló információáramlást.

A tudomány emancipációjának égíse alatt aztán, már a 40-es évek elején, megeremtédték Szlovákiában a pszichoanalízis befogadásának feltételei. Ebből a szempontból produktívnak bizonyult három kezdeményezés találkozása: az egyik a fiatal pszichológia volt, a másik a Tudományos Szintézis Egyesületének programja, a harmadik pedig az avantgárd művészet, vagyis a megkésett szlovák szürrealizmus, amely belföldi kontextusban saját néven fut (kb. „realizmus feletti” irányzat).

Vannak, akik ma „a neopozitivizmus árnyékaként”⁶ írják le a pszichoanalízis, vagy akkoriban (a katolikus egyház kritikáját kikerülendő) gyakrabban használt álneven a mélylélektan szlovák recepcióját a Tudományos Szintézis

³ Ibid., p. 155

⁴ Vö. Harmat, 1994. 117–118.

⁵ Spesz, A.: *Psychoanalýza kresťanstvo*. Rožnava 1934.

⁶ Matejov, F.: Ein Chiasmus von Literaturtheorie und Lebenswelt. In: Zajac, P.: *Auf den Taubenfüßchen der Literatur*. Blieskastel 1996, p. 402.

Egyesületében, ebben a Pozsonyban működött szabad tudományos közösségben, amelynek filozófiadocensek, etnológusok, nyelvészek és irodalomtudósok voltak a tagjai. Hogy milyen összefüggést ragad meg ez a metafora, az némi magyarázatot igényel.

A Tudományos Szintézis Egyesülete, amely 1937-ben alakult Pozsonyban, a különböző szakterületeken folyó tudományos kutatások koordinálását tűzte ki céljául. Nem volt itt szó semmiféle interdiszciplinaritásról, a fiatal tudósok igyekezete a különféle tudományágak elméleti és módszertani egységesítésére irányult. Ennek megfelelően automatikusan felvetődött ebben a körben a tudományos szaknyelv szabványosításának igénye is. Ebben a tekintetben sokat ígérőnek tűnt a Tudományos Szintézis egyik vezető elméje, Igor Hrušovský⁷ számára az együttműködés a mélylélektannal, amely az értelmezést természet-tudományossággal ötvözi.

„A kultúrtörténet a mélylélektannal karöltve feltárhatná azt is, milyen gyakran abszolutizáltak és tárgyiasítottak színtiszta fikciókat abban az esetben, ha valaminek társadalmi-emocionális alapjai voltak.”⁸

A mélylélektan (a pszichoanalízis) azonban nem töltötte be a Tudományos Szintézis keretein belül neki szánt szerepet. Egyrészt ugyanis a pszichoanalízis, mivel alapvetően nem tudott elterjedni, csak mellékága maradt ennek a mozgalomnak, semmi esetre sem válhatott Hrušovský szintetizáló törekvéseinek katalizátorává. A Tudományos Szintézis Egyesületében a szintézis eszméjének helyét pedig hamarosan teljesen átvette a Bécsi Kör logikai formalizmusának hegemoniája.

Másodszor azoknak a „mélylélektani” elméletkísérleteknek, amelyekről a későbbiekben szó lesz, nem volt elég hatóerejük ahhoz, hogy valóban lerántásák a leplet a társadalmi és tudományos gondolkodás megcsontosodott fikcióról. A szlovák közönség – a tudományos közéletet is beleértve – ebben az időben teljesen felkészületlen volt arra, hogy befogadja és feldolgozza a mélylélektan sajátos téziseit. A pszichoanalízis fogalmi apparátusának nem létezett szlovák megfelelője, illetve azok a fogalomjavaslatok, amelyek az akkor egyetlen szisztematikus recepció – nevezetesen a katolikus kritika – eredményeképpen létrejöttek, elméleti szempontból tökéletesen alkalmatlanok voltak. A fogalomhasználatot emiatt nagyvonalúság és önkényesség jellemezte. Ezt példázza az is, milyen szabadon használja mindenki a mélylélektan kifejezést úgy, hogy voltaképpen a pszichoanalízist érti alatta. Az egyesület végzett ugyan felvilágosító tevékenységet, többek között előadásokat is szervezett a pszichológia témakörében (1939 és 1948 között összesen hét, közös vitával záruló elő-

⁷ Igor Hrušovský (1907–1978) szlovák filozófus, a Tudományos Szintézis Egyesületének egyik alapító tagja.

⁸ Hrušovský, I.: Vztah vedy a spoločnosti. In: *Slovenské pohľady*, 58.évfolyam, 1942, No. 1., p. 7.

adás volt), ennek ellenére a tisztán elméleti problémák felvetésére irányuló mélylélektani, illetve pszichoanalitikus kísérletekkel szemben még később is valamiféle tanácstalanság érezhető, többek között a korábban már említett *Pszichológiai Évkönyv* recenzió rovatában is, ahol jó szándékúan, ámde mindenféle tudományos álláspont nélkül tárgyalnak aktuális külföldi pszichoanalitikus publikációkat. Másfelől a kultúra szilárd pozícióban lévő, idősebb és középgenerációhoz tartozó őrei, akik bizonyos klasszikus tudományterületekre teljes egészében jogot formáltak (ilyen volt a történelem, az irodalomtörténet és az irodalomkritika), már előre, a negyvenes évek első felétől kezdve olyan heves kritikával fogadták a pszichoanalízis tételeit, hogy a mélylélektan (a pszichoanalízis) nem tudott megmaradni az uralkodó pozitívizmus árnyékában a tudományos szintézisen belül, hanem teljesen helytelenül abba az irányba mozdult el, hogy autonóm és transzparens társadalom- és eszmekritikává fejlődjön, ahogy ezt Hrušovský is sürgette. Amit a pszichoanalízis valóban köszönhet az Egyesületnek, az az új irányzatnak szóló szimpátia és jóakarató hozzáállás, amellyel fogadták.

Szlovák miliőben a pszichoanalízis a fiatal szlovák „realizmus feletti” avantgárd művészek környezetében tudott méltó és viszonylag kötetlen inspiráló szerephez jutni. Az *Álom és valóság* (*Sen a skutočnosť*, 1940) és a *Nappal és éjjel* (*Vô dne a v noci*, 1942) című szürrealista gyűjteményes kötetekben, amelyek egyfajta esztétikailag érzékeny interdiszciplinaritás szlovák kontextusban egyébként is ritka példáit képviselik, van néhány szlovák cikk, amely művészet és társadalom problémáit mélylélektani (pszichoanalitikus) nézőpontból tematizálja. Szeretnénk néhány szót szólni a szerzőjükről, a szlovák művelődéstörténet elfelejtett alakjáról.

Terebessy Károly,⁹ akiről szó van, 1910-ben született Nyitrán. Apja ügyész volt, anyja (leánykori nevén Hackenberger) pozsonyi cukrászdatulajdonos családból származott. A család a gyermek születése után Pozsonyba költözött. Terebessy itt járta ki a kereskedelmi akadémiát (középsiskola). Ezután Prágában a kereskedelmi főiskola hallgatója lett, később eltöltött valamennyi időt Párizsban és Londonban is. A 1930-as évek elején részt vett Pozsonyban a Sarló mozgalom (fiatal szlovákiai magyar marxis-

⁹ Szlovák nyelvű publikációiban Karol Terebessy.

ta értelmiségiek köre) munkájában, azonban hamar konfliktusba került az egyetlen sztálinista vezetésével. Ebben az időben fordította magyarra Trockij néhány rövidebb írását, és 1935-ben közreadta *Az ár ellen* című folyóirat két számát, amelyet hasonló szellemben szerkesztett. Alapító tagja volt a *Magyar Demokrata Írókörnek* (1937). Az 1939-es év megghiúsította azt a tervét, hogy átszökjön Lengyelországba, és a csehszlovák légió oldalán harcoljon a faszizmus ellen. A háború alatt Pozsonyban lakott, tartotta a kapcsolatot a szürrealista költőkkel, néhány szürrealista gyűjteményes kötet mecénásaként is szerepelt, 1942-től pedig egyik alapítója és szerkesztője volt az *Urbánkova vedecká knižnica* című tudományos publikációsorozatnak, amely a Tudományos Szintézis Egyesülete számára néhány évig a nyilvánosság egyetlen fórumát jelentette. 1946-tól (valószínűleg 1950-ig) a Pszichotechnikai Intézetben dolgozott Pozsonyban, röviddel ezután pedig a *Forma (Tvar)* nevű művész szakszervezetben. Emellett fordított is magyarból és angolból. 1952-ben trockista múltja miatt fizikai munkássá minősítették vissza. 1957-ben letartóztatták „államellenes tevékenység” vádjával. Kilenc év börtönre ítélték, büntetése idejét (az 1960-as amnesztiáig) a csehországi Příbram kényszermunkatáborban töltötte. Ezután (1974-ig) vilamosvezetőként dolgozott Pozsonyban. 1985-ben halt meg, nem túl terjedelmes, mindazonáltal a szlovák kultúrtörténet szempontjából igen érdekes életművet hagyva hátra, amelynek kritikai kiadása éppen most van előkészületben.

Az első szöveg, amellyel Terebessy belépett a szlovák irodalmi kommunikáció közegébe, a *Szlovák Hamlet (Slovenský Hamlet)* című tanulmány volt, amely az 1941-es *Álom és valóság*-kötetben jelent meg. Ez a szöveg Ladislav Novomeský fiatal szlovák költő¹⁰ *Szent a falu végén (Svätý za dedinou)* című verseskötetének pszichoanalitikus interpretációját adja. A verseskötet Prágában jelent meg 1939-ben, a Csehszlovák Köztársaság széthúzása után, és az akkori irodalomkritika (csakúgy, mint később a szlovák irodalomtörténet is) aktuális, kortárs témájú költészetként értékelte. Terebessy értelmezése gyökerelesen eltér ezektől a magyarázatoktól. Egészen más mozzanatokot tart hangsúlyosnak ebben a költészetben, olyanokat, amelyek a politikai aktualitással akár ellentétben is állhatnak. A verseskötet szándékolt (manifeszt) tartalma az értelmező számára csak annyiban érdekes, amennyiben a költő személyes történetének mélyebb, latens, általánosításra alkalmas adó értelmét takarja. Ez a történet Novomeský Ödipusz-komplexusának története, ez jelenik meg a versek szimbolikájában. Az elemi szimbolikát (ló, ház, vonat) Terebessy nem az alapvető művészi újszerűség jeleként kezeli (Novomeský végül is nem volt tagja a „realitás felettiek” csoportjának, csak szimpatizált velük), hanem olyan konstans rejtjelek rendszereként fogja fel, amelyeket az ortodox pszichoanali-

¹⁰ Ladislav Novomeský (1904–1976) szlovák költő, kommunista publicista és kultúrpolitikus.

tikus szimbolika segítségével kell megfejteni. Pszichoanalitikus magyarázatában kitér az elfojtásra is, ami Novomeský költészetének védekezés jellegét adja: Terebessy úgynevezett „társadalmi felettes-énről” beszél, amely rákényszeríti cenzúráját az énrre. Ezt a fogalmat nem közvetlenül veszi át a freudi terminológiából; a cenzúrákat mint funkciót nem az egyéni cselekvésből és az egyéni felelősségből vezeti le, hanem a társadalom szervezetének működésmódjából. Az esszé zárómondatai olyan terápiás célt fogalmaznak meg, amelynek lényege az én racionális önmegismerése:

„Amikor az ember megtanulja uralni ösztöneit, és elkezd gyémánttá csiszolni tudat alatti életének nyersanyagait, amikor az eredendő bűn árnyai elvesztik hatalmukat, akkor az emberiség új korszaka kezdődik. Az emberi együttélés harmóniája az egyén testi és lelki összhangjában tükröződik vissza. Érzékei kifinomulnak, cizellálódnak, mozdulatai hajlékonyabbá és ritmikusabbá válnak, hangja csengőbb lesz. Viselkedésével és mimikájával azt fogja kifejezni, amit érez és gondol.”¹¹

A Szlovák *Hamlet* bekerült annak a kommunikatív interakciónak az erőterébe, amely a konzervatívoknak a szürrealistákkal szemben en bloc tanúsított ellenállása körül forgott. Jozef Kútnik-Šmálov,¹² aki az 1940-es évek első felében a szürrealista költők és teoretikusok elleni, irodalmilag és érvelésmódjukban is alantas támadásaival vált ismertté, azzal a megjegyzéssel utasította el Terebessy értelmezését, hogy „foglalkoznunk vele ugyanolyan felesleges lenne, mint amilyen nevetséges”.¹³ Šmálov meg volt róla győződve, hogy az Ödipusz-komplexus Szlovákiában nem más, mint divatos, mesterséges külföldi importcikk. Ebben az értelemben csak az Ödipusz-komplexust illető 1930-as évekbeli szlovák katolikus kritika (A. Spesz) előítéleteit variálta tovább. Terebessy Šmálov kritikájára írott, nem publikált válasza amellett, hogy kivédi a támadást, azt is megpróbálja tisztázni, mit jelent az irracionális művészetben, illetve az esztétikatudományban. Ez esszenciális kérdésnek tűnt ahhoz, hogy el lehessen különíteni, mi tekinthető a művészetben és reflexiójában megerősítő-konzerváló, és mi kritikai (és terápiás) komponensnek. Terebessy, aki számos, az Ödipusz-komplexus létezését elismerő orvosi szaktekintélyre (Homburger, Lange, Meinerz, Bleuler) hivatkozik, a pszichiátria terápiás gyakorlatában használt „feltáró” és „elfedő” módszerek közötti összekötő láncszemről beszél. Az „ötvözés” – a pszichoanalízis, a hipnózis, az organikus pszichiátria és a különböző kiértékelő módszerek összekapcsolása – tudja megteremtteni annak lehetőségét, hogy kapcsolatba kerülhessen a racionális az irracionálissal, és így az analitikus végül bizonyos felismerések

¹¹ In: *Sen a skutočnosť*. Bratislava 1940, p. 65.

¹² Jozef Kútnik-Šmálov (1912–1982) szlovák katolikus pap és írodalmár.

¹³ In: *Slovenské pohľady*, 57. évfolyam, 1941, No. 1., pp. 65–66

közébe juthasson. A továbbiakban Terebessy megemlíti Šmálov *Élet a szóban (Život v slove)* című, Milo Urban¹⁴ szlovák prózaíróról szóló könyvét,¹⁵ és rámutat, hogy Šmálov szövegében minden utalás az új pszichoanalízisre pusztán formalitás, mivel a szerző ignorálja a pszichoanalízis alapkérdését, a szexus (az Ödipusz-komplexus) szerepét. Tény, hogy a pszichoanalízis szexualitásfelfogása maradt a katolikus kritika számára az elmélet legsúlyosabban megbotrányozható momentuma. Sőt, Michael Šebek cseh pszichoanalízis-történész úgy véli, hogy a pszichoanalízist körülvevő cseh kulturális közeg legfeljebb a tudattalan gondolatát értette meg és dolgozta fel igazán, a szexualitás témáját soha. Még inkább jellemző ez szlovák kontextusban, és itt nemcsak annak a hátrítása áll a háttérben, hogy egy kis közösségben, ahol „mindenki mindenkit ismer”, a kreativitást szexuális összefüggésekben kelljen magyarázni, hanem a katolikus kritika klasszikus előítélete is.

Hogy Terebessy számára nem a személyes elégtétel volt ennek a polémiaának a lényege, az világosan kitűnik a következő, *Megjegyzések az automatikus szövegről (Poznámky k automatickému textu)* című írásából.¹⁶ Šmálov szürrealizmus elleni vitairata gyenge argumentatív értékű kirohanásokból állt ugyan, de kétségtelenül azokat az „örök” konzervatív kétségeket vezette elő, amelyek a normák (jelen esetben az esztétikai normák) eltörlésének következményeivel kapcsolatosak. Az említett *Megjegyzésekben* Terebessy a metafizikai szorongást és az ürességtől való félelmet kiindulópontul véve keres magyarázatot arra, miért tűnik úgy, mintha a szürrealista költészet a rendet veszélyeztetné, amikor szétrombolja a logikus versszerkezetet. Ebben a viszonylag rövid szövegben Terebessy azt javasolja, hogy szemléljük az automatikus írás problémáját a kortárs pszichiátria nézőpontjából, mivel az a kérdés, hogy „az automatikus szöveg által tökéletesen megragadható-e a belül zajló gondolatfolyam, nem olyan egyszerű, mint ahogy a szürrealizmus teoretikusai korábban gondolták, és ennek a kérdésnek a valódi megválaszolása kívül esik a művészet kompetenciáján.”¹⁷ Terebessy a pszichiátria szemszögéből nézve (itt Eugen Bleulerre hivatkozik) patológiás jelenségként értékeli a tudattalanból felfakadó spontán kreativitást. Nem a tudattalan, hanem csak „a tudatos és a tudattalan közötti pszichikus feszültség” képes arra, hogy esztétikai tartalmakat közvetítsen és a művészet kritériumait hordozza magán, és „ebből a szempontból az automatikus szövegek teljességgel elégtelennek bizonyulnak”.¹⁸ Elismeri ugyan, hogy van

¹⁴ Milo Urban (1904–1982) szlovák prózaíró.

¹⁵ Šebek, M.: *Predválečný vývoj psychoanalýzy v Čechách*. In: *Psychoanalýza v Čechách*. Nakladatelství Franze Kafku. Praha 1997, pp. 7–20, de különösen pp. 15–16.

¹⁶ In: *Vo dne a v noci*. Bratislava 1941, p. 128–129.

¹⁷ *Ibid.*, p. 128.

¹⁸ *Ibid.*, p. 129.

összefüggés az elmebetegek és az avantgárd művészek (a „skizofrének” és a „futuristák”) spontán kreativitása között, de arra az álláspontra helyezkedik, hogy a két dolog közös elemeinek keresése megkerüli az esztétikai kritériumok kérdését.

„A futurista is, a skizofrén is szétrombolja a mondatszerkezetet, infinitivusban használja az igét, eltávolítja a központosítást, sok neologizmust talál ki, és mindkettő esküdt ellensége a logikus gondolkodásnak. Műveiket Marinetti művészetelveinek szellemében komponálják: *Logikátlan sorozatokat akarok létrehozni... mellékes analógiákból, amelyek nem állnak egymással kapcsolatban.* Ezzel a megjegyzésünkkel nem a futuristák művészi érdemeit akarjuk kisebbíteni, csak arra szeretnénk rámutatni, hogy ha a pszichológia nézőpontjából egyszer józan és elfogulatlan pillantást vetünk a művészetre, számos sokat vitatott kérdést megvilágíthatunk. A realizmus feletti mozgalom nagy érdekének tartjuk, hogy a futurizmus automatikus szövegei és követelményei nem elégitik ki, hanem azon fáradozik, hogy teljes terjedelmében ragadja meg a művészi kreativitást, amennyiben súlyt fektet a tudatalatti emberi impulzusok valóságára, egyúttal azonban strukturálisan nagy teret ad a költészet és a képzőművészet fejlődési tendenciáinak is, tehát ragaszkodik a művészi érték bizonyos kritériumaihoz.”¹⁹

Terebessy a művészet (a művészi nyelv) reflexiójához keresett tudományosan megalapozott pszichológiai bázist. Abból a feltevésből indult ki, hogy a nyelv mint forma alapját és jelentésadási módját tekintve²⁰ lényegileg konzervatív, és nem enged meg olyan költői nyelvi forradalmat, amely a forma- és jelentésadás fundamentális megváltoztatásával járna. Soron következő, *Nyelv és mélylélektan (Jazyk a hlbinná psychológia)* című írásában, amely szintén a már említett kötetben jelent meg,²¹ arra a kísérletre vállalkozik, hogy a jövő számára felvázolja a nyelvtudomány és a pszichológia szintézisét; megemlíti, milyen „legyűrhetetlenek tudnak lenni a kulturális fejlődésre nézve azok a béklyók, amelyekkel a beszéd és az írás megköt bennünket”.²² Terebessy a nyelvnek azt az oldalát helyezi előtérbe, amely szerinte az ősi affektív energiákat őrzi. Ezeknek az energiáknak a kutatásában ígéretesnek tartja a pszichológiát. Egyúttal megjegyzi, hogy „az affektív erők jellegére mindenesetre csak a mélylélektannak sikerült jobban rávilágítania”.²³ A pszichés diszpozíciók és a nyelv közötti

¹⁹ Ibid., p. 129.

²⁰ Terebessynél nem szerepel „langue” és „parole” megkülönböztetése, mint ahogy ez már abban az időben a cseh strukturalistáknál szokásos volt, hanem a „nyelv” fogalmát „language” értelemben használja.

²¹ In: *Vo dne a v noci*. pp. 136–141.

²² Ibid., p. 137.

²³ Ibid.

összefüggéseket kutató Terebessyt a mélylélektan iránti érdeklődése egyúttal arra is rávezeti, hogy tudatára ébredjen az egyénpszichológia határainak. Az affektív energiák ugyanis, mint írja, nemcsak az individuum, hanem a tömegek és népek nyelvét és emlékezetét is meghatározzák. Ezek az erők, mivel a hatásuk tetten érhető a mindnyájunk által használt szavak és fogalmak keletkezésénél, mindenképpen befolyásolják a kultúrát. Terebessy úgy vizsgálja a nyelvet, hogy „nyelvfilozófiájában” elsősorban izolált szavakra és fogalmakra koncentrálnak, amelyeknek szimbolikus jelentést tulajdonít, és nem foglalkozik a konkrét nyelvhasználat jelenségeivel, ahogy azok például a költői szövegekben megmutatkoznak.

Terebessy kulcsszavakra és kulcsfogalmakra (szimbólumokra) összpontosító irányvonalának ugyanebben az időben Mikuláš Bakoš²⁴ strukturalista teoretikus törekvéseiben lelhető fel a pandanja; Bakoš, aki a Tudományos Szintézis és a „realizmus feletti” csoport környezetéhez tartozott, a jelentéskohézió szétrombolását tanulmányozta a szürrealista költészetben, és figyelmét az egyes szavak jelentésére irányította. Terebessy mindazonáltal azokhoz a szaktekintélyekhez maradt hű, akik szeretett tudományához, a mélylélektanhoz állnak közel. Jóllehet gyakran hivatkozott a svájci iskolára, Bleulerhez vonzódott a leginkább, és egyáltalán nem vett tudomást C. G. Jungról, aki pedig az archetipusok elméletével teoretikusan következetes koncepciót teremtett a freudi topológia egyénpszichológián túli alkalmazásához, amivel Terebessy is kísérletezett. Van még egy svájci, aki nyilvánvaló hatással volt Terebessy elméleti munkásságára: a 19. századi jogász és kultúrtörténész, Johann Jakob Bachofen (1815–1887).

Az, hogy Terebessy reflektált Bachofenre és közreadta két írását,²⁵ az 1940-es években valamiféle megkésett visszhangja volt az 1920-as és 1930-as évek széles körű, Európára és Amerikára kiterjedő vitájának Bachofennel és a Homérosz előtti idők matriarchátusával kapcsolatban, amelyet a szóban forgó elméletek szerint később váltottak volna fel a patriarchális társadalmi viszonyok az ókori Görögországban. Az 1927 körül kezdődött vitának, amelyben R. Briffault, Wilhelm Reich, Erich Fromm, Bronislaw Malinowski, több berlini pszichoanalitikus és a frankfurti Társadalomkutató Intézet (Institut für Sozialforschung) néhány munkatársa is részt vett, az volt az alapkérdése, hogy mennyiben fogható fel a ginekokrácia történelmi periódusa az emberiség „aranykoraként”, és mennyiben tekinthető ebben az értelemben a nemek

²⁴ Mikuláš Bakoš (1914–1972) szlovák irodalomtudós, a szlovák strukturalizmus egyik megalapítója.

²⁵ Bachofen, J. J.: *O materskom práve (Vom Mutterrecht)*. Trnava 1942, fordította Daniel Husár, előszó: K. Terebessy; Bachofen, J. J.: *Lykijšký mýtus (Der Mythos der Lykäer)*. Trnava 1943, fordította és az előszót írta I. Hrušovský.

olyan együttélési modelljének, amely tájékozódási pontul szolgálhat a jövő társadalmi utópiái számára.²⁶

Terebessy mindazonáltal nem a fent említett vitában kirajzolódó felszíni, aktuális problémák és világos politikai implikációk (az autoriter személyiség, a fasizmus és a kapitalizmus kritikája) érdekelték igazán: Bachofen egykor felvázolt problematikájának egy másik aspektusa foglalkoztatta, amely a kortárs recepció nézőpontjából első pillantásra kevésbé tűnt izgalmasnak. *Az anyajogról (Vom Mutterrecht – O materskom práve)* című könyv előszavát – Bachofen *Az anyajog. Vizsgálódás az ókori ginekokrácia vallási és jogi természetéről* című chef d'oeuvre-jének első fejezetéről van szó –, amely Terebessy *Johann Jakob Bachofen – a mélylélektan előfutára* című cikkének bővített változata, tekinthetjük egyrészt a szlovákiai Bachofen-recepció programszövegének, másrészt pedig fontos építőkönek is Terebessy mélylélektani elméletalkotó munkájában.

Szerzőnk *Az anyajogról* című műhöz írt előszavában Bachofent bizonyos tekintetben a mélylélektan egyik előfutaraként jellemzi: legalapvetőbb teljesítményének az irányzat szempontjából azt tartja, hogy Bachofen „állandóan hangsúlyozta a pszichikus valóság érvényességét, elmosta a határokat mítosz és történelem között, és úgy vélte, hogy mindenképpen véget kell vetni a történelem racionalizálásának”.²⁷ Ugyanakkor elméletének néhány konkrét sarkpontjára is felhívja a figyelmet, mindenekelőtt a nőuralom és a férfiuralom közti történelmi kapcsolatot illető alap gondolatokra.

„A mítosz a szimbólum magyarázata”, mondja Bachofen, Terebessy pedig ebből a tézisből kiindulva viszonylag szabad szemléletet alakított ki a nyelven belüli szubtilis kapcsolatok mikrovilágának vizsgálatához, és utat talált a nyelvi ambivalencia problematikája felé, amellyel Freud már 1916-ban, a *Bevezetés a pszichoanalízisbe* előadásában foglalkozott. Az ambivalencia fogalma egyébként a pszichológiában eredetileg szintén a Terebessy által különösen nagyra tartott svájci orvostól, Eugen Bleulertől származik. A nyelvi megnyilatkozásokban megjelenő ellentmondásosság problematikája, ahogy Bleuler és Freud látta, Terebessy figyelmét arra kérdésre irányította, hogy miért különbözik az ún. szimbolikus szavak nyelvtani neve a különféle nyelvekben. Itt látott ugyanis lehetőséget arra, hogy Bachofennek a szimbólumok nemi tartalmára vonatkozó elméletét valamiféle nyilván spekulatív, de mindenképpen plauzibilis szintézisbe lehessen hozni a pszichoanalízis fogalmi apparátusával. Ennek a szintézisnek a célja abban állt, hogy felfedje az egykori kultúrák nemhez kötöttségének elemeit, amelyek valószínűleg még mindig benne rejlenek a (modern) nyelvekben, és bizonyos körülmények között láthatóvá válnak, működés-

²⁶ In: *Vo dne a v noci*, pp. 134–135.

²⁷ Bachofen, J. J.: *O materskom práve*. Trnava 1942, Bevezetés, p. 6.

be lépnek. Bachofen mítoszértelmezésekre alapozott meglátásait – például, hogy a nőuralom és a férfiuralom közötti különbség hogyan hatja át az egész kultúrát – jól kiegészítették Terebessy közép-európai multietnicitással kapcsolatos megfigyelései és tapasztalatai. Neki az volt a véleménye, hogy az egyes közép-európai nyelvekben – a magyarban, a németben és a szláv nyelvekben – a szimbólumnak tekintett szavakra (főnevekre) megkülönböztetett szexuális *túldetermináltság* jellemző, amit vagy a nyelvtani nem eltérő használatában, vagy az ezt helyettesítő formákban lehet megfigyelni. Úgy gondolta, hogy ebben megmutatkozik az egyes a közép-európai kultúrák lényegi különbsége abban a vonatkozásban, hogy andokratikus vagy gineokratikus társadalmi modellekhez kötődnek-e.

A szexuális túldetermináltságról Freud már 1900-ban írt az *Álomfejtésben*. Itt utánaolvashatunk, hogy a szexuális túldetermináltság olyan affektusokból származik, amelyek lényegüknél fogva ahistorikusak és változtathatatlanok. Terebessy az ember szexuális alapbeállítottságának a biszexualitást tartja, és kifejti, hogy ebben keresendők annak az ambivalenciának a gyökerei, amelyek az emberi alapszimbólumok kettős szexualitásáról tanúskodnak. A nyelvtani nem a nyelvben ezek szerint a társadalmi fejlődésnek csupán azt a szintjét (nőuralom vagy férfiuralom) tartja meg, amelyre a mindenkori nyelv (és ezzel értelemszerűen a mindenkori kultúra is) a nemi struktúráit alapozta, és ezáltal egy nemileg konkretizált (női vagy férfi) túldeterminációról tanúskodik:

„Ha a nyelveket a szimbólumok pszichológiája felől nézzük, érdekes és értékes felismerésre juthatunk. A mélylélektanból ismert, hogy sok szimbólumnak van ambivalens, kettős jelentése, egy férfi és egy női. Ilyen pl. a híd, a gylkosság, a halál. Érdekes, hogy a szláv nyelvekben ezek a szavak ellentétes neműek, mint a germán nyelvekben. Ez nem véletlen. A germánság nyelvi-kulturális kifejlődése alapvetően a gineokrácia korában zajlott le, míg a szlávoké csak az apai princípium hegemoniájának korában.”²⁸

Ez a tézis Ariadné fonalaként szövődik tovább nyelvészeti kutatásainak labirintusában *A nyelvfejlődés ambivalenciájának problémájához*²⁹ című párhuzamos szerkezetű cikkében is. Azon nem nagyon lehet meglepődni, hogy a szlovákiai kulturális nyilvánosság nem igazán tudott mit kezdeni ezzel a gazdag empirikus anyaggal (különböző nyelvekből származó példákkal) alátámasztott feltételezéssel. Terebessy ugyanis nem adott semmiféle aktualizáló élt ennek a tézisnek, és szimptomatikus, hogy mindössze egyetlen reagálás jelent meg rá, a szlovákiai Bachofen-kiadás egy recenziójában:

„Terebessynek *Az anyajogról* elé írott bevezetője rendkívül érdekes ugyan, de néha olyan távoli területekre kalandozik, ahol könnyen eltévedhet az em-

²⁸ Ibid.

²⁹ *K problému ambivalencie v jazykovom vyvine*. Bratislava 1942. Németül: Trnava, Urbáne 1944.

ber. (...) Elhamarkodottnak tűnik számunkra pl. az a végkövetkeztetés, hogy »A germánság nyelvi-kulturális kifejlődése alapvetően a ginekokrácia korában zajlott le, míg a szlávoké csak az apai princípium hegemoniájának korában.« A kisszámú példából nem lehet ilyen nagy horderejű végkövetkeztetést levonni, ehhez alaposabb kutatásra lenne szükség. Amit a szlávok földműves-kultúrájáról tudunk, kevésbé fejlett vallásos elképzeléseikről és szervezeteikről, vendégszeretetükről, a haza mint apa iránti szeretetükről stb., az Bachofen alapján inkább az anyai princípium hosszú továbbéléséről tanúskodna, talán egészen a történelem hajnaláig.”³⁰

Akaratlanul is összeütközésbe kerül itt két pseudohistorikus, romantikus képzetvilág a szlávok múltjáról: az egyik, amelyet a fiatal kritikus, M. Chorváth³¹ is képviselt, a szlávság reflexiójának abban az eszmekörében gyökerezett, amelyet 1848 után mindenekelőtt a szlovák politikus és irodalmár, Ľudovít Štúr kultivált. Ez az eszmekör kezdettől fogva – egészen a mai napig – a szlovák nacionalisták áltörténelmi öngazolási kísérleteinek képezte az ideológiai alapját. A másik az a szlovák kultúra kontextusában mindaddig ismeretlen képzetvilág, amely a nyelvi szimbólumok magyarázatán nyugodott, és ugyancsak valamiféle késő romantikus konstrukciót hozott létre. A polémiának ez a kis szikrája mindazonáltal nem lobbantott fel további vitát.

Terebessy ezt követő munkái – mindenekelőtt 1942-ben megjelent terjedelmes tanulmánya, *Az ambivalencia problémája a nyelvfejlődésben* – szélesebb spektrumot felölelő empirikus bizonyítékokkal támasztják alá az egyes kultúrák eltérő nemi hovatartozásának tézisé, ugyanakkor arra is kísérletet tesznek, hogy alkalmazhatóvá tegyék a pszichoanalízis fogalmi apparátusát a jövő nyelvfilozófiájában. Terebessy itt már nem szorítkozott a „szimbolikus szavakra”, hanem alászállt a nyelv fonetikai alapjának mélységeibe. Később egyenesen az affektusok mechanikáján alapuló „fonetikai-szimbolikus túldetermináltságról” beszél.³²

„Míg a szláv nyelvekben a »duch« [szellem] a férfiúi potencia szublimációjának eredménye, a német »Geist« [szellem] hangtani jellemzőivel (»ge« és »ei«) rendkívül erős ginekokratikus túldetermináltságra utal.”

Elgondolásait megpróbálta a cseh strukturalizmus közegéből vett nyelvészeti ismeretekkel is alátámasztani. Valamikor 1964 előtt jutott például arra a meggyőződésre, hogy a nyelvtani nemeknek a különféle nyelvekben megjelenő variabilitása összefüggésbe hozható a nyelvi jelenségek potencionalitásának Vilém Mathesius cseh nyelvész által kifejlesztett fogalmával. Potencionalitáson

³⁰ Chorváth, M.: Dve vedecké publikácie. In: *Elán*, 1943 június, p. 16.

³¹ Michal Chorváth (1910–1982) szlovák irodalomkritikus és publicista.

³² Terebessy nem publikált, németül írott tanulmánya: *Zum Problem der Ambivalenz, Affektivität und Überdeterminierung in der Sprachenentwicklung*. Gépírat 1971, p. 13.

Mathesius már 1911-ben a nyelvi (elsősorban fonetikai) jelenségek „statikai kielégését” értette, ami a különféle dialektusokban a kiejtés eltérését eredményezi. Hogy Terebessy elméletei, illetve alkalmazásai nem találtak visszhangra sem a szlovák nyelvészek, sem a pszichológusok körében, az kutatásainak különlegességével is összefügg ugyan, de azzal is, hogy a hazai művelt csoportok képtelenek voltak ezeket a kísérleteket a független, emancipált tudomány szemszögéből mint spekulatív hipotéziseket vagy tudományos intuíciókat kritizálni. Ehelyett csak olyan összeszólalkozásokra találtak bennük alkalmat, amelyek legfeljebb az ellenfelek világnézeti előítéleteit voltak képesek bemutatni. 1948 után Terebessy nem publikálhatott többé. A Tudományos Szintézis legtöbb képviselőjéből hamarosan marxista lett, a pszichoanalízist pedig, mint nem marxista tudományt, betiltották. Terebessy munkássága annyit mégis feltétlenül megérdemel, hogy *pro domo*, a szlovák kultúrtörténet keretein belül megőrizzük mint a kor előítéleteivel szembeszállni kész, formabontó próbálkozást. Sokáig nem lehetett foglalkozni ezzel az életművel, de mégis *pro mundo* is megvan a helye a pszichoanalízis kelet- és közép-európai hatástörténetében.*

Nádasdy Nóra fordítása

* Terebessy szlovák nyelvű tanulmányából nemrégiben válogatás jelent meg Adam Bžoch szerkesztésében a pozsonyi Kalligram Kiadónál (*Jazyk, kultúra a hlbiná psychológia* [nyelv, kultúra és mélypszichológia], 1999.)

LOST CHILDHOOD KONFERENCIA, 2001. február 23–25., Budapest tervezett program*

1. NAP – PLENÁRIS ELŐADÁSOK

André HAYNAL: Az elveszett és megtalált gyermekkor

Livia JAVOR: A reziliencia fogalma

Jeffrey PRAGER, Ph.D.: Lost childhoods, Lost generations: The intergenerational Transmission of Trauma

WORKSHOPOK

Judith E. VIDA Teratoma: another misreading of Ferenczi with clinical consequences

Nancy A. SMITH, Psy.D. On the Possibility of Intrapsychic Repatriation after Trauma

Susan N. THALI, Ph.D. Reworking childhood: considering affect regulation and attachment expectations

George PICK A survey and analysis of the secret diaries of children – reactions to trauma

Benjamin KILBORNE The Wise baby and Oedipal Shame

Olga M. CLEMENT One analysis: two childhoods

Jay FRANKEL "Trauma and play": Inverse structures

Kata LENÁRD, Tamás TÉNYI PhD: The view of infant is implicitly present in Ferenczi's late writings

Antal BÓKAY A gyermek fogalma Ferenczi Klinikai Napójában

Katherine B. SCHWARZENBACH, Ph.D., Psy.D. "The lost childhood": Lost or stolen?

Zsuzsa LŐRINCZ, dr. A gyermekkor ábrázolása az 1930-as évek szociográfiai igényű irodalmában – a pszichonanalitikus pszichoterapeuta szemével

Vera BÉKÉS Philosophy and the Early Childhood

Livia NEMES, Dr. Az elveszett gyermekkor traumáinak ábrázolása Radnóti Miklós szépprozájában

Klára, László, Dr. Gyermekkortalanság (Kerfesz Imre Sorstalanság c. regényének elemzése)

Anna VALACH, József Jolán, Etelka és Attila arvaság-kompenzáló leletsztratégiái. Három testvér – háromféle kísérlet az elveszett gyermekkor visszahódításáért

Nicholas T. RAND: Who owns Oedipus – Psychoanalysis and Literature or the Group Psychology of Family Shame and Secrets

Judith DUPOINT Traumas and explanations

Bennett SIMON, MD Psychoanalysis, sexual abuse, and hysteria: The case of Rachel, Boston, 1912

Judit Mészáros The subjective truth in Ferenczi's trauma theory

Ety COHEN, Ph.D. The evolution of the transference countertransference matrices with traumatized adolescents: engagement, safety, and erotic phases

Ann SILVER

Attila Bánfalvy Psychoanalysis as a battlefield for "pro and against trauma" tendencies of our culture

Thamér BAKÓ, dr. A megcsontított én (egy szexuális abúzus feloldozása) *(The mutilated self – An elaboration of sexual abuse)*

Michelle MOREAU RICAUD The (dethroned) Little Prince: a case of early trauma

Eva WEL The psychological effects of cocycle donation or what we would want to know about the children born of it

Roberta J. APFEL, MD, MPH Emotional impact of assisted reproductive technologies

Judith HAREL "Primitive anxieties" in the treatment process of an Adopted children

Meryle GELLMAN, Dr. "The use of the telephone in analysis: Therapeutic Compromise Primary Modality of Treatment?"

Irene ZASLAVSKY THELEMYTHE – Aventures d'un psychotherapeute dans la scene sociale

Anna TARDOS, Krisztina MODROVICS, Tímea KOVÁCS (PICKLER INTÉZET) Kiút az érzelmek zűrzavarából – esszétanulmány

Éva KÁLLÓ (PICKLER INTÉZET) A csecsemőoththonokban nevelkedő gyermekek találkozása a múlttal

* A program folytatását lásd a 220. oldalon!!!